

TARIM ANLAŞMASI'NIN TÜRK TARIM SEKTÖRÜNE YANSIMALARI

Seyhan TAŞ¹
Burcu KENGER²
Sefa ÖZBEK³

Öz

Tarım, her ülke için hayati öneme sahip temel iktisadi sektördür. Sadece gıda üretimi değil diğer sektörlerde sermaye ve hammadde temin etmesi, geniş bir istihdam sağlaması ve dış ticarete doğrudan katkı sunması bu önemi teyit etmektedir. Bu yüzden birçok ülke, sektörü koruma yönünde tercih gösterir. Birinci ve ikinci dünya savaşlarından sonra yaşanan ekonomik durgunluktan kurtulmak ve ekonomilerini canlandırmak için birçok kurum ortaya çıkmıştır. Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund-IMF), Dünya Bankası Grubu ve günümüzde Dünya Ticaret Örgütüne (DTÖ) dönüşmüş olan Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (General Agreement on Tariffs and Trade-GATT) bu kuruluşların önde gelenlerindedir. GATT, sanayi ve hizmet yanında tarım sektörüne ilişkin olarak da birçok karar almış ancak DTÖ'nün kuruluşuna kadar istenen sonuçlar elde edilememiştir. DTÖ'nün de resmi olarak kurulduğu Uruguay Round'da Tarım Anlaşması ek anlaşma olarak kabul edilmiştir. Bu anlaşmanın amacı tarım ticaretini adilleştirmek ve serbestleştirmektir. Bu amacı gerçekleştirmek için; pazara giriş, ihracat sübvansiyonları ve iç destekler konularında düzenlemelerde bulunulmuştur. Diğer ülkeler gibi Türkiye için de tarım sektörü ekonomide önemli bir konumda bulunmaktadır. Türkiye ekonomisinde tarım sektörüne dayalı sanayi oldukça önemli yer tutmakla birlikte dış ticaretin bileşiminde tarımsal hammadde ürün ihracatı ve ithalatı ciddi öneme sahiptir. Bu çalışmanın amacı GATT sürecinin tarım sektörü ve tarım ürünleri ticareti üzerindeki etkilerini tartışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Tarım Anlaşması, Dünya Ticaret Örgütü, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması, Türkiye.

Jel Sınıflandırılması: Q18, F40, F50.

REFLECTIONS OF THE AGRICULTURAL AGREEMENT ON THE TURKISH AGRICULTURAL SECTOR

Abstract

Agriculture is a very important sector for all countries in the world. The fact that it provides capital and raw materials not only for food production, but also for other sectors, provides a wide employment and contributes directly to foreign trade confirms this importance. For these reasons, even developed countries can't give up protectionism. Many institutions have emerged to get rid of the economic stagnation experienced after the first and second world wars and to revive their economy. The International Monetary Fund (IMF), the World Bank Group, and the General Agreement on Tariffs and Trade (GATT), which has now become the World Trade Organization (WTO), are among the leading ones. In the GATT process, many decisions were taken regarding

¹ Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, seyhantas1@hotmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-9671-4838>

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, denizkenger@hotmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-4036-8905>

³ Arş. Gör., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, sefa3358@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-2263-216X>

Atıf/To Cite: Taş, S., Kenger, B., & Özbek, S. (2021). Tarım Anlaşması'nın Türk Tarım Sektörüne Yansımaları. *Journal of Economics and Research*, 2(2), 34-46.

the agriculture sector as well as industry and services, but the desired results could not be achieved until the establishment of the WTO. In the Uruguay Round, in which the WTO was officially established, the Agriculture Agreement was accepted as an additional agreement. The aim of this agreement is to fair and liberalize agricultural trade. To achieve its purpose; It has made regulations on market entry, export subsidies and domestic supports. As in other countries, the agricultural sector has an important position in the economy for Turkey as well. Although the industry based on the agricultural sector has a very important place in the Turkish economy, the export and import of agricultural raw material products have a serious importance in the composition of foreign trade. The aim of this study is to discuss the effects of the GATT process on the agricultural sector and trade in agricultural products.

Keywords: Agreement on Agriculture, The World Trade Organization, General Agreement on Tariffs and Trade, Turkey.

Jel Classification: Q18, F40, F50.

GİRİŞ

İnsanlığın yaşamını devam ettirmesinde en önemli sektörlerden biri olan tarım sektörü, insanoğlunun yerleşik hayata geçmesinde önemli bir rol oynamıştır. Tarım sadece gıda malları üretimi ile değil; tarım dışı sektörlerle hammadde ve sermaye desteği sağlaması, geniş istihdam kaynağı olması ile de önem arz etmektedir. Tarım sektörü bu yönleriyle sosyal ve ekonomik yönlerden kalkınmada stratejik araç konumundadır. Tarımdan sağlanan kaynaklar ile sanayi sektörünü güçlendiren ülkeler, günümüzün gelişmiş ülkelerini oluşturmaktadır (Demir, 2020: 1).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ekonomik durgunluğu aşmak isteyen ülkeler Amerika Birleşik Devletleri'nin Bretton Woods kasabasında bir araya gelerek uluslararası kurumsal yapının temelini oluşturmuşlardır (Turan, 1980: 42). Bu kurumlardan ticaretin serbestleştirilmesi ile ilgili olanı Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması'dır. Bu anlaşma çerçevesinde birçok müzakere yürütülmüş ve ticaretin serbestleşmesi için çalışmalarda bulunulmuştur. Bu müzakerelerin sonucusu ve en kapsamlısı DTÖ'nün kuruluşunun da gerçekleştiği Uruguay Round'dur. Tarım Anlaşması birçok sorunlu alan gibi Uruguay Turu'nun somut sonuçlarından biridir. Tarım Anlaşması'nın amacı tarımsal dış ticareti daha adil ve serbest hale getirmektir. Bu amaçlar için pazara giriş kuralları düzenlenmiştir. Bu süreç sektördeki serbestleşmeyi sağlamak üzere İleri Tarım Müzakereleri'ni de kapsamıştır. Türkiye için ise tarım önemli ve vazgeçilmez bir sektördür. 24 Ocak Kararları ile ekonomide serbestleşme yönünde politikaları uygulama yolu seçilmiştir. Türkiye bu nedenle ticarete serbestleşmeye yol açacak birçok anlaşmaya taraf olmuştur. Tarım Anlaşması'yla da tarım sektöründe serbestleşme için birtakım taahhütlerde bulunmuştur (Öztürk vd., 2008: 16).

Çalışmada ele alınan ilk konu Tarım Anlaşması'nın oluşumudur. Daha sonra ise anlaşmanın getirdiği düzenlemeler incelenmiş, bu düzenlemelerin Türkiye'nin ticaretine olan etkileri değerlendirilmiştir. Son olarak da İleri Tarım Müzakereleri hakkında bilgiler verilerek değerlendirmeler yapıp politika önerileri sunulmuştur.

1. DTÖ'NÜN TARIM SEKTÖRÜ ÜZERİNDE ALDIĞI KARARLAR

1.1. Kararların Oluşum Süreci

Tarım sektörü GATT'ın düzenlediği Dillon, Kennedy, Tokyo görüşmelerinde gündeme alınmamıştır. Tarım sektörü üzerine mal ticaretinde uygulanan düzenlemeler gibi düzenlemeler getirme konusu ilk olarak Uruguay Görüşmeleri'nde gündeme gelmiştir. Tarımın düzenlenmesi ihtiyacı tarım sektöründe yaşanan fiyat ve gelir istikrarsızlığının yaşanmasıyla ortaya çıkmıştır. Tarım sektörü üzerinde ülkelerin uyguladıkları

sübvansiyonlar, ülkeler arasında yaşanan büyük pazar savaşları ve ticarete ortaya çıkan kaos ortamı nedeniyle Uruguay Görüşmeleri'nde sektör üzerinde düzenlemeler yapılma kararı alınmıştır. Ancak bu konu görüşülürken AB (Avrupa Birliği), ABD (Amerika Birleşik Devletleri) ve Cairns arasında yaşanan büyük pazar savaşları ve ticarete ortaya çıkan kaos ortamı nedeniyle Uruguay Görüşmeleri'nde sektör üzerinde düzenlemeler yapılma kararı alınmıştır. Ancak bu konu görüşülürken AB (Avrupa Birliği), ABD (Amerika Birleşik Devletleri) ve Cairns Grubu* ülkeleri arasında fikir uyuşmazlıkları olması sebebiyle görüşmeler dört yıl kadar uzamıştır. Anlaşmazlığın temelindeki şey tarım sektöründe korumacılığın olup olmamasıdır. Tarımda yüksek korumacılıktan yana olan AB, Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi (European Free Trade Association-EFTA) ile doğal zenginlikleri bakımından yüksek, tarım için elverişli iklimi bulunan, tarımsal üretim açısından yüksek kapasiteye sahip ve tarım politikaları açısından daha az korumacı özelliğe haiz ülkeler grubu olan Cairns Grubu uzun süre anlaşma sağlayamamıştır. Cairns Grubu ülkelere ABD destek verirken AB ve EFTA'ya ise Japonya destek vermiştir (Doğan, 2002). Görüşmeler sonucunda tarım sektörü üzerinde düzenlemeler yapılmış ve Tarım Anlaşması imzalanmıştır. Tarım Anlaşması'nın genel amacı, tarım alanında adil ve serbest piyasa sistemine dayalı bir ticaret oluşturmaktır. Tarım Anlaşması ile öngörülebilir ve güvenilir bir tarım ticareti oluşturulmak istenmiştir. Ayrıca tarım sektöründe serbest ticareti engelleyen kısıtlamaları kontrol altına almak ve zamanla azaltmak da anlaşmanın amaçları arasındadır (Ay ve Yapar, 2005: 58).

1.2. Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşmasının Getirdiği Düzenlemeler

Öncelikle Tarım Anlaşması'nın getirdiği düzenlemeler anlaşmaya taraf olan tüm ülkeleri bağlayıcı niteliktedir. Verilen taahhütleri ülkeler, gelişmişlik seviyelerine göre farklı süreler içerisinde ve farklı oranlar şeklinde yerine getirmekle yükümlüdürler. Genellikle tavizler az gelişmiş ülkelere daha fazla tanınmaktadır. Tarım ticaretinin serbestleşmesi için anlaşmada üç düzenlemede karar kılınmıştır. Bunlar: pazara giriş, ihracat sübvansiyonları ve iç desteklerdir. DTÖ'nün kabul ettiği Tarım Anlaşması kısaca şu şekilde özetlenebilir:

- 1. Madde: Önemli tanımlar listelenmiştir. En önemli tanım 'Toplu Destek Ölçümü'dür.
- 2. Madde ve Ek 1: Tarım ürünlerinin kapsamını tanımlamaktadır ve liste Harmonize Sistem'e göre belirlenmiştir.
- 3. Madde: İndirim taahhütlerini içeren eklerin anlaşmanın parçası olduğunu belirtmektedir.
- 4. ve 5. Maddeler ve Ek 5: Pazara giriş olarak tanımlanan ithalat konuları üzerinedir.
- 6. ve 7. Maddeler ve Ek 2, 3, 4: Ülke içinde uygulanan ve taahhüt dışı kalıp indirimde tâbii olmayan tarımsal desteklerle ilgilidir.
- 8., 9., 10., 11. ve 12. Maddeler: Miktar ve harcama olarak ihracat sübvansiyonlarını, Tarım Anlaşması'nın belirttiği tabirle ihracatta rekabeti düzenlemektedir.
- 13. Madde: Tarım Anlaşması sonucu ortaya çıkan yaptırımların önceki GATT anlaşmalarıyla tutarlılık ve uyumunu sağlamaya çalışmaktadır. Bu madde 'sulh hükmü' (peace close) olarak bilinmektedir. Özelliği ve önemi, Tarım Anlaşması içerisinde yer alan istisnaların GATT anlaşmasının diğer hükümlerine göre şikâyet edilemeyeceğini hükme bağlamış olmasıdır.
- 14. Madde: Sağlık ve Bitki Sağlığı Anlaşması'nı Tarım Anlaşması ile ilişkilendirmektedir.

*Avustralya, Yeni Zelanda, Endonezya, Filipinler, Malezya, Tayland, Güney Afrika, Fiji, Brezilya, Arjantin, Şili, Kanada, Meksika, Kosta Rika, Uruguay, Paraguay, Bolivya, Kolombiya, Guatemala'dan oluşan tarım ihracatçısı ülkelerdir

- 15. ve 16.'ncı Maddeler: Gelişmekte olan ülkelerde (GOÜ) ve az gelişmiş ülkelere farklı uygulama yapılacağını karara bağlamaktadır. Anlaşma, taahhütlerin izlenmesi ve uyumsuzlukların çözümü üzerine düzenlemeler ile devam etmekte ve reform sürecinin devamlılığının altını çizerek sona ermektedir. (Dölekoğlu, 2003: 2)

1.3. Pazara Giriş

Pazara giriş düzenlemesi; ticari malların ithalatında uygulanmakta olan koruma oranlarının azaltılması, bu koruma oranlarının tarifelere çevrilmesi ve ithalatta sadece tarifelerin yer almasını konu edinmiştir. Tarım ürünlerinin ithalatında alınan tedbirlerin tarifelere dönüştürülmesine “tarifikasyon” denmektedir. Korumacı politikalar üzerinde tarifikasyon işlemi 1 Ekim 1986 tarihinden sonra uygulanmak üzere yapılmaktadır. Tarifeler belirlenirken oranları konsolide oranlar üzerinden belirlenmiştir. Her ülke grupları için farklı oranlar üzerinde anlaşılmıştır. Buna göre gelişmiş ülkeler (GÜ) altı yıl içerisinde her tarım ürünü için %15 ve toplamda %36 oranlarında tarifelerde indirim yapacaktır. GOÜ'ler ise on yıl içerisinde her tarım ürünü için %10 ve toplamda %24 oranlarında indirimde bulunurken; az gelişmiş ülkelerin indirim taahhüdünde bulunmasına gerek görülmemiştir. Tarım Anlaşması'nda bir başka imtiyaz da GÜ ve GOÜ'ler arasında verilmiştir. GOÜ'lerde “tavan konsolidasyon” uygulamasına izin verilmiş; ancak bu hak GÜ'lere verilmemiştir. Anlaşmada görüldüğü üzere gelişmekte olan ülkelere de az gelişmiş ülkelere de piyasaya girişlerinde de tarım ürünleri ihracatında da taviz verilmiş sisteme daha çok dahil olmaları istenmiştir.

1.4. İhracat Sübvansiyonları

Bu kural, ihracatta yapılan ve yapılacak olan sübvansiyonları düzenleyen bütçe harcamalarının kısıtlanmasını içermektedir. Tarım Anlaşması, sübvansiyonları üçe ayırmıştır. Bunlar:

- Ticarete minimum etki yapan iç destekler. Bu sübvansiyonlara karşı önlem alınmamaktadır. Yani bu sübvansiyonlara dava açılmamaktadır.
- Ticaret bozucu iç destekler,
- Taahhüt listelerinde yer alan ihracat sübvansiyonları son iki maddedeki sübvansiyonlara karşı önlem alınabilir yani dava edilebilir sübvansiyonlardır.

Tarım Anlaşması'na göre ülkeler uyguladıkları sübvansiyonlarda indirim yapma konusunda taahhütte bulunmuşlardır. İndirim için 1986-1990 yılları ve 1991-1992 yılları esas alınmıştır. Sübvansiyonlu yapılan ihracatın GÜ'ler için altı yılda aşamalı olarak önce %36, ilerleyen zamanlarda ise %21 oranında düşürülmesi öngörülmüştür. GOÜ'ler için ise on yıllık süreçte önce %24, daha sonra %14 oranında düşürülmesi planlanmaktadır. Ayrıca GOÜ'lere sübvansiyon için kullanılan bütçenin hem pazarlama maliyetlerini düşürmek hem de sevkiyat için daha elverişli sektör olan iç taşımacıya kaydırılması imkanı tanınmıştır. Anlaşmada diğer değinilen konular: yeni sübvansiyonların oluşturulamayacak olması, yapılan taahhütlerin sadece bir ürüne özgü olması ve daha önce sübvansiyonlu olmayan bir ürüne daha sonra sübvansiyon uygulanamamasıdır. Anlaşmaya göre ürünler yirmi farklı kategoriye ayrılmış ve her ayrılan tarım ürünlerine yapılan indirimler tek tek belirlenmiştir (WTO, 1995).

1.5. Yurtiçi Destekler

Düzenleme, ülke içinde uygulanan desteklerin azaltılmasını öngörmektedir. Verilen destekler ticarete haksız rekabetin olması ve ticaretin sapmasına neden olmaktadır. Desteklerin oranlarının hesaplanmasında “Toplu Destek Ölçümü (TDÖ)” kullanılmaktadır. Yapılacak olan indirimlere baz olarak alınan yıllar 1986-1988'dir. Her yıl “Cari Toplam

TDÖ” destek düzeyinin belirlenmesi için hesaplanmaktadır. GÜ’ler altı yılda %20 oranında indirim vermeyi taahhüt etmişken; GOÜ’ler on yılda %13 oranında indirim yapmayı taahhüt etmiştir. Tarım Anlaşması’nda destekler üç kategoriye ayrılmıştır. Bunlar: kırmızı kutu, yeşil kutu ve mavi kutudur.

Yeşil Kutu: Bu kategorideki desteklemelerin ticareti en az seviyede etkilemesinden dolayı uygulanmasının bir sakıncası yoktur. Yasaklama ve kısıtlama getirilmemiştir. Desteklemeleri şu şekilde sıralayabiliriz: tarım ve kırsal kesimde yaşayan halk için her türlü altyapı hizmetleri, tarımın çağın gerisinde kalmaması için Ar-Ge hizmetleri, gıda güvenliğinin sağlanması için kamu stoklarının sağlanması, pazarlama hizmetleri ve tanıtım hizmetleridir. Ayrıca üretimi doğrudan etkilemeden tarım üreticilerine doğrudan verilen destekler de yeşil kutu kategorisinde yer almaktadır (Fotourehchi ve Şahinöz, 2016: 2021)

Mavi Kutu: Bu kategoride yapılan desteklere belirli sınırlamalar getirilmiştir. Yardımlar tarımın ve kırsal kesimin gelişmesi için yapılan harcamalardır (Karaca, 2002). Yardımlar, belirli bir alan ya da belirli miktarda üretim için verilmektedir. Belirlenen miktar üretimin %85’ini geçmeyecek şekilde belirlenmiştir. Ayrıca yine belirli sayıda canlı hayvan için yardım yapılmaktadır.

Kırmızı Kutu: Bu kategorideki destekler diğer iki kategoriye girmeyen ticarete doğrudan etkisi olan yardımlardır. Dolayısıyla ilgili kategorideki uygulamalar yasaklanmıştır. Buradaki destekler şu şekildedir: girdi destekleri, doğrudan yapılan maddi destekler, primler ve uyuşturucu madde yapımında kullanılan bitkilerin üretiminin teşviki için verilen desteklerdir (Sakarya, 2003).

1.6. Tarım Anlaşması Taahhüt Oranları

Bu kısımda GÜ’ler ve GOÜ grubuna ait Tarım Anlaşması taahhüt oranlarına ilişkin bilgiler yer almaktadır. Taahhüt oranları piyasaya giriş, ihracat yardımları ve yurtiçi destek kapsamında ayrıştırılmıştır. Söz konusu bilgiler Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1: Tarım Anlaşması Taahhüt Oranları

Taahhütler	GÜ’ler (6 Yıl: 1995-2000)	GOÜ’ler (10 Yıl: 1995-2004)
Piyasaya Giriş		
Ortalama tarife kesintisi	%36	%24
Ürün başına minimum kesinti	%15	%10
İhracat Yardımları		
Değer olarak kesinti	%36	%24
Miktar olarak kesinti	%21	%14
Yurtiçi Destek		
Destek kesintilerinin toplam kümülatif ölçüsü	%20	%13

Kaynak: (Kennedy vd., 1999: 1135).

Tablo 1’de yer alan bilgilere göre, GÜ’lerde GOÜ’lere kıyasla taahhüt oranlarının daha yüksek olduğu görülmektedir. Öyle ki 1995-2000 döneminde GÜ’lerde ortalama tarife kesintisi %36 iken bu oran 1995-2004 döneminde GOÜ’lerde %24 seviyelerinde seyretmektedir. Diğer kalemlerde de benzer durum geçerliliğini korumaktadır. Genel olarak GÜ’lerde iç desteklerde yasaklanan tedbirler için bütçeden ayrılan pay azalmışken; mavi ve yeşil kutu tedbirlerine daha fazla bütçe ayrıldığı gözlemlenmiştir. Ne yazık ki Tarım Anlaşması’nın öngördüğü tarım ticaretindeki beklenen serbestleşme gerçekleşmemiştir. Bunun nedeni mavi ve yeşil kutu desteklerine ayrılan payın artması, bu desteklerin de üretimi ve ticareti olumsuz yönde etkilemesidir. Söz konusu taahhütlerde her ülke aynı

oranda destek veremediği için ticareti saptırıcı etken olabilmektedir. AB ve gelişmiş ülkeler, tarımda yüksek sübvansiyon oranlarından vazgeçemeyen korumacı tarım politikaları geliştirmekten geri kalmayan ülkelerdir. Bu durum tarım ticareti konusunda beklenen sonuca ulaşılamamasına neden olmaktadır. Tarımda korumacılık uygulayan bu ülkeler kendilerine “tarımın çok fonksiyonluluğu” kavramını maske olarak kullanmaktadır. Korumacılığın önüne geçilememesinin ve çeşitli bahanelerle korumacı politikalara devam edilmesinin nedeni DTÖ'nün yaptırım gücünün yeterince olmamasıdır (Parıltı, 2015: 127). Getirilen bu kurallar 1995-2004 dönemini kapsamaktadır. Bu sürenin bitiminden sonra 1999-2000 döneminde yeni bir sistemin görüşülmesi için 2001 yılında Katar'ın Doha kentinde dördüncüsü düzenlenen Bakanlar Konferansı'nda tarım ile ilgili müzakerelerin görüşülmesine başlanması kararlaştırılmıştır. Doha Kalkınma Turları'nda alınan kararlar ve bu kararların Türkiye'ye olan etkilerine daha sonra ayrıntılı olarak değinilecektir.

1.7. Tarım Anlaşmasının Türkiye Ticaretine Etkileri

Türkiye, Tarım Anlaşması'na Şubat 1995 tarihinde Resmî Gazete'de yayınlanmasıyla birlikte resmen taraf olmuştur. Anlaşmanın pazara giriş alanında, iç destekler alanında ve ihracat sübvansiyonları alanındaki etkilerine bakıldığında:

Pazara giriş alanında; Türkiye'nin ekonomik konumu nedeniyle (gelişmekte olan ülke) on yıl içerisinde tarım ürünlerinin toplamında %24, her tarım ürünü için ise %10 oranında indirim yapma konusunda anlaşmayı imzalayarak taahhütte bulunmuştur. Türkiye'nin de bulunduğu çok taraflı mal ticareti müzakerelerinde son olarak 10-13 Aralık 2017 tarihlerinde Buenos Aires'te gerçekleştirilen DTÖ XI. Bakanlar Konferansı'nda e-ticaret, mikro, küçük ve orta büyüklükteki işletmeler ve yatırımlar gibi yeni konular da ele alınmıştır. Fakat yalnızca balıkçılık sübvansiyonlarının düzenlenmesine ilişkin müzakerelerin 2019 yılı sonuna kadar tamamlanmasına ilişkin somut bir karar alınması yönünde karar alınmıştır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2021). Türkiye'de Tarım Anlaşması çerçevesinde tarife oranları Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2: Tarım Anlaşması Tarife Oranları, Türkiye (%)

Tarife No	Ürün Grupları	Temel Yıl Oranı (1986)	2004 Üst Sınırı
01	Canlı Hayvan	43.5	37.6
02	Et ve Diğerleri	195.1	175.3
02.01-02.06	Sığır, domuz, koyun, keçi eti ve sakatatlar	250.0	225.0
04	Süt mamülleri ve diğerleri	131.5	117.2
04.01-04.05	Süt ürünleri	200.0	180.0
05	Diğer et ürünleri	21.0	10.6
06	Ağaç, kök, çiçek ve diğerleri	33.0	28.8
07	Yenilebilir sebze, kök ve Yumru	35.6	30.0
08	Yenilebilir meyve ve sert Kabuk	64.1	53.4
09	Kahve, çay ve diğerleri	85.3	56.8
10	Tahıllar	161.1	145.0
10.01-10.05	Makarnalık buğday ve mahlut, çavdar, arpa, yulaf, mısır	200.0	180.0
11	Değirmencilik mamülleri	50.4	43.3

12	Yağlı tohumlar, tohum, saman	34.1	22.1
13	Besin ve diğer sebze müstah.	59,5	29.7
14	Diğer sebzeler	41.3	16.9
15	Hayvansal ve bitkisel yağlar	40.6	29.4
16	Et ve balık mamülleri	90.3	82.1
17	Şeker ve mamülleri	113.1	90.7
17.01	Kamış/pancar şekeri ve Kimyacı katkı saf sakaroz	150.0	135.0
18	Kakao ve mamülleri	69.2	51.0
19	Tahıl, un, süt mamülleri	64.1	55.4
20	Sebze ve meyve mamülleri	73.8	59.6
21	Diğer yenilebilir mamüller	70.5	51.4
22	Alkollü ve alkolsüz içki	87.6	70.7
23	Gıda endüstri kalıntıları	11.Mar	10.0
24	Tütün ve mamülleri	150.0	113.1
24.02-20-90	Tütün içeren sigaralar diğerleri	200.0	156.0
52.01	Pamuk (ham)	10.0	6.0
52.02	Pamuk artığı	20.0	12.0

Kaynak: (Türkoğlu, 2015: 62).

Tablo 2’de gelişmekte olan ülke konumunda bulunan Türkiye’de tarım anlaşması çerçevesinde taahhüt oranları ile ilgili bilgiler verilmiştir. Tarife oranlarında, ürün gruplarına göre zamanla değişiklikler olduğu görülmektedir. Öyle ki Tablo 2’de gösterilen her ürün grubunda 2004 yılında 1986 yılına kıyasla taahhüt oranlarında düşüşün olduğu tespit edilmektedir. İhracat sübvansiyonları alanında; gelişmekte olan ülkeler konumunda olan diğer ülkeler gibi Türkiye de sübvansiyonlara neden olan ürünler üzerinden ürün miktarlarını %14 oranında azaltması gerekmektedir. Ayrıca, bu ürünler için ayrılan bütçeden de %24 oranında azaltmak durumundadır. Mevcut sübvansiyonları azaltmanın dışında yeni sübvansiyonlar da oluşturulmamalıdır. Eğer bir indirim yapılacaksa bu da ürünlere ait olmalıdır. İşlenmiş ürünlerin sübvansiyonlarının bütçelerine ise disiplin konulmalıdır. İç Destekler Alanında; Türkiye’de yapılan iç destek yardımlarının miktarı “de minimis*” kapsamına girmektedir. Yani yapılan yardım miktarı üretim değerinin %10’unun altında kalmıştır. Bu nedenle Türkiye iç destekler konusunda bir taahhütte bulunmamıştır (Karamustafaoğlu ve Tomur, 2009).

Tablo 3’te Türkiye’nin tarım ürünlerine yaptığı destekler hakkında bilgiler yer almaktadır.

Tablo 3: Türkiye’nin Tarım Ürünlerine Verdiği Destekler (Milyon \$)

Destek Türü	Toplam Destek (TSE)	Üretici Desteği (PSE)	Tüketici Desteği (CSE)	Genel Servis Desteği (GSSE)
1996	8.272	7.553	-4.873	2.947
1997	10.526	8.745	-5.923	3.184
1998	13.963	11.353	-8.542	4.263

*AB kurucu antlaşmasında rekabeti engelleyen veya bozan ve AB menfaatlerine zıt düşen her türlü yardım yasaklanmıştır. Ancak bazı devlet yardımları rekabeti bozacak ya da ortak çıkarlara aykırı durum teşkil edecek netice doğurmamaktadır. Tutar olarak da çok büyük olmayan bu kapsamdaki yardımlar de minimis/göz ardı edilebilir/ihmal edilebilir yardımlar olarak ifade edilmektedir. Söz konusu yardımlar rekabete etki edebilir ancak ülkeler arası ticareti bozacak düzeyde olamamaktadır.

1999	14.373	10.446	-8.518	4.847
2000	14.556	9.036	-7.449	4.286
2001	7.370	3.066	-2.240	3.634
2002	9.513	6.266	-4.575	2.699
2003	10.815	10.789	-8.928	1.430
2004	11.314	12.781	-10.191	1.276
2005	13.758	14.427	-10.730	2.671
2006	15.030	16.110	-12.016	2.755
2007	12.337	15.364	-10.972	1.524
2008	14.750	19.176	-14.192	2.390
2009	13.846	16.374	-12.363	2.867
2010	19.154	22.583	-18.140	2.781
2011	16.738	19.890	-12.961	3.384
2012	15.389	17.538	-10.471	2.242
2013	14.158	15.483	-8.735	3.312
2014	15.089	16.983	-11.079	3.038
2015	18.223	17.312	-11.172	2.903

Kaynak: (Özdemir, 2018: 49).

Tablo 3'te verilen bilgilere göre toplam desteklerde; 1996-2015 döneminde toplam desteğin yaklaşık %120, üretici desteğinde %129 oranında artış olduğu gözlenmektedir. Tüketici desteğinde azalma meydana gelirken, genel servis desteğinde ise belirgin bir değişim olmadığı gözlenmektedir.

Tarım hem ihracat hem ithalattaki payı bağlamında Türkiye ekonomisi için önemli bir düzeydedir. Gelişmekte olan ülke konumunda bulunan Türkiye için tarım ihracatı önemli görülmektedir. Tablo 4'te Türkiye'deki tarıma ilişkin dış ticaret bilgileri gösterilmektedir.

Tablo 4. Türkiye'nin Dış Ticaretteki Tarım İstatistikleri (1995-2017)

Yıllar	Tarım Dış ticaret			Toplam İhracatta Tarımın Payı (%)	Toplam İthalatta Tarımın Payı (%)
	İhracat (Milyon ABD doları)	İthalat (Milyon ABD doları)	Dış Ticaret Dengesi (Milyon ABD doları)		
1995	1.835,00	1.797,20	37,8	8,50	5,00
2000	1.651,90	1.973,80	-321,9	5,90	3,60
2001	1.967,60	1.321,30	646,3	6,30	3,20
2002	1.743,90	1.590,80	153,1	4,80	3,10
2003	2.104,70	2.383,70	-279,1	4,50	3,40
2004	2.525,80	2.527,70	-1,9	4,00	2,60
2005	3.314,00	2.541,80	772,2	4,50	2,20
2006	3.466,60	2.634,30	832,3	4,10	1,90

2007	3.709,40	4.352,80	-643,3	3,50	2,60
2008	3.923,40	6.151,30	-2228	3,00	3,00
2009	4.347,40	4.593,80	-246,4	4,30	3,30
2010	4.934,70	8.895,10	-3960,4	4,30	4,80
2011	5.166,60	8.869,30	-3702,7	3,80	3,70
2012	5.188,60	7.446,60	-2258	3,40	3,10
2013	5.653,30	7.718,00	-2064,7	3,70	3,10
2014	6.029,70	8.588,50	-2558,8	3,80	3,50
2015	5.756,60	7.176,30	-1419,7	4,00	3,50
2016	5.397,20	7.041,30	-1644,1	3,80	3,50
2017	5.287,60	8.990,70	-3703,1	3,40	3,80

Kaynak: (Demir, 2020: 85).

Tablo 4 verileri incelendiğinde, dolar cinsinden Türkiye'nin tarım ihracatının 1995-2017 döneminde arttığı görülmektedir. Bu duruma paralel olarak, söz konusu dönemde Türkiye'de tarım ithalatında da artışın olduğu gözlenmektedir.

2. İLERİ TARIM MÜZAKERELERİ

DTÖ, Tarım Anlaşması'nın 20. maddesi gereğince başlatılması planlanan müzakereler ile dünya tarım ürünleri ticaretinin serbestleştirilmesinde daha ileri aşamalara geçilmesini hedeflemiştir. Dolayısıyla bu müzakereler kısaca "İleri Tarım Müzakereleri" olarak adlandırılmıştır (Dağdemir, 2009). Söz konusu müzakereler, DTÖ'nün iki yılda bir düzenlemekte olduğu Bakanlar Konferansı'nın üçüncüsünde, 19 Kasım-3 Aralık 1999 tarihlerinde Seattle'da başlatılmıştır. Fakat görüşmeler diğer alanlar yanında özellikle tarım alanında yaşanan anlaşmazlıklar sebebiyle tamamlanamamıştır. Müzakereler sonradan 2001 yılı Kasım ayında gerçekleşen Doha Bakanlar Konferansı ile başlatılan Doha Kalkınma Turu müzakereleri kapsamına alınmıştır (Özalp ve Ören, 2014: 32).

Tarım Anlaşması'nın hayata geçirilmesiyle birlikte ülkeler uluslararası tarım ürünlerinden daha fazla pay alabilmek için uyguladıkları korumacı önlemleri kendi ülkelerinin çıkarları gözetiminde tamamen kaldırırsa bile birtakım sınırlandırmalarla birlikte gevşetmiştir. Ticareti serbestleştirerek tarım ticaretini artırmaya yönelik adımlar atmışlardır.

Tarım Anlaşması'nın 20. Maddesi, Tarım Anlaşması'nın amacının uzun dönemde yapısal reformların uygulanmasıyla birlikte tarımsal üretim ve ticareti bozan kısıtlamaların kalıcı olarak indirilmesi olduğunu belirtir ve reformların gerçekleştirilmesi için beş yıllık bir geçiş dönemi tanımlar (Özkaya vd., 2010: 3). Ayrıca bu beş yıllık dönemin son yılında "ileri tarım müzakerelerinin" başlamasının önemi vurgulanmıştır. İlk ileri tarım müzakeresi 3. Bakanlar Konferansı'nda 19 Kasım-3 Aralık 1999 tarihlerinde Seattle'da başlamış; ancak özellikle tarım alanında yaşanan anlaşmazlıklar nedeniyle tamamlanamamıştır. Bu başarısız müzakere 4. ve 5. Bakanlar Konferansları'nda da tekrarlanmış sonuç yine başarısızlıkla neticelenmiştir. Bu müzakerelerin başarısızlıkla sonuçlanmasında AB, ABD ve Japonya'nın uzlaşmaz tavır almaları en büyük etkenlerden biridir (Yayla, 2003: 161).

İleri Tarım Müzakereleri kapsamında en büyük adım 31 Temmuz 2004 yılında Cenevre'de atılmıştır. Bu adım çerçeve niteliğinde imzalanan bir anlaşmadır (DTM, 2004). Anlaşmanın kararları özetle şöyledir:

- İç destekler genel olarak ticareti bozucu özelliğe sahip olduğu için iç desteklerde kayda değer bir indirimle gidilmesi, iç destek uygulamalarının yüksek olduğu ülkelerde indirim yapılması uygun görülmüştür.
- Anlaşmanın esneklik getirdiği konu ise, gelişmekte olan ülkelere “de minimis” kapsamında sağlanacak olan yapılan desteklerin indirimden muaf olmasıdır.
- Anlaşmanın değindiği bir diğer konu ise kutular kapsamında alınan kararlardır. Mavi kutu ile ilgili olarak var olan Tarım Anlaşması'ndaki tanımı genişletilmiş ve daha önceki üretim şartlarının aranmaması öngörülmüştür. Ayrıca, ek bazı kriterlerin getirilebileceği söylenmiştir. Mavi kutu desteklerini uygulayan ülkenin tarımsal üretim toplamının %5'ini de geçmemesi kararlaştırılmıştır.
- Yeşil kutu ile ilgili olarak ise var olan önlemlerin uygulanmasına ancak ticareti bozan bir etkisi varsa bunun ortadan kaldırılması için ya da en azami düzeye çekilmesi için tedbirler alınmasına karar verilmiştir.
- Verilen ihracat kredilerinde ihracat sübvansiyonu özelliği taşıyan unsurların gıda yardımları ve kamu iktisadi teşekküllerinin faaliyetlerinin anlaşma kapsamında kaldırılmasına karar verilmiştir. Ayrıca gelişmekte olan ülkelere verilen ihracat sübvansiyonları altında tanınan özel bazı ayrıcalıklara da değinilmiş; gelişmekte olan ülkelerin, gelişmiş ülkelere oranla daha uzun vadede bu sübvansiyonları kaldırmaları öngörülmüştür.
- Anlaşmanın 94. maddesinde gelişmekte olan ülkelere sağlanan esnekliğin tüm sübvansiyonlar ve kısıtlamalar kalktıktan sonra bile bir süre daha kullanılabileceği, daha sonra üzerinde konuşulacak uygun bir tarihte kaldırılacağı kararlaştırılmıştır.
- Pazara giriş ile ilgili olarak yüksek tarifelerden tüm ürünlerden ve oranlardan kayda değer bir indirim yapılması istenmiştir.
- Yapılan müzakereler kapsamında belirlenecek olan uygun sayıda tarife satırları ve sınırlı olacak hassas ürünlerde ülke ayrımı yapılmaksızın ülkeler kendileri belirleyecek olup yine de bu ürünlerde de kayda değer bir indirim yapılmasına karar verilmiştir.

Alınan bu çerçeve kararların temel hedefi uluslararası ticaretin serbestleşmesini sağlamaktır. Bu hedef doğrultusunda ticaretteki serbestleşmeyi bozan her türlü tarımsal desteklerin azaltılması, haksız rekabete neden olan ihracat teşviklerinin belirlenen sürede kaldırılması ve gümrük vergilerinin düşürülmesi gerekmektedir. Alınan kararların uygulanmasına yönelik çalışmalara Hong Kong'da yapılacak olan Bakanlar Konferansı'na kadar devam edilerek konferans sonrasında yürürlüğe konulmasına karar verilmiştir. Cenevre Anlaşması'nın aslında DTÖ'nün hedefleri doğrultusunda kararlar ortaya konulmuştur.

2.1. İleri Tarım Müzakerelerinde Türkiye'nin Müzade Pozisyonu (Konumu)

İleri Tarım Müzakereleri'nde konuyla ilgili olarak ulusal danışma grubu oluşturulmuş (bakanlık müsteşarları, üniversiteler ve enstitüler) ve Türkiye'nin Tarım Anlaşması'nın uygulanması konusunda karşılaştığı güçlükler ortaya konmuştur. Tarım reformları boyunca desteklenme politikasında ve Tarım Anlaşması sonrasında tarımsal üretim ve dış ticaret yapısında meydana gelen değişiklikler dikkate alınarak bir müzakere önerisi verilmiştir. 5 Şubat 2001 G/AG/NG/W/106 sembol nolu DTÖ belgesi olarak yayınlanmıştır. Dünya Ticaret Müsteşarlığı Tarım Komitesi 22-23 Mart 2001 tarihindeki toplantısında sunulduğu belgede: pazara giriş (haksız rekabet), tarifelenme süresi (fazla tarife indirimlerine karşı temkinli olma) ve ihracat sübvansiyonları (Cairns Grubuna paralel olarak haksız rekabet ortamının olması ve yerel üretim kapasitelerinin karşılaştığı zararın ortadan kaldırılması için

gelişmiş ülkelere ya indirim yapmaları ya da kaldırmaları) konuları ele alınmıştır. Bu kapsamda:

Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması'na göre Türkiye geliştirmekte olan ülkeler kategorisinde bulunduğu için “de minimis” kuralına tabiidir. Bu nedenle Türkiye, iç destekler alanında taahhütte bulunamaz.

- Türkiye'nin hazırladığı metinde tarımsal yapıların değişkenlik göstermesi sebebiyle etkili bir yurtiçi destek stratejisi için “de minimis” uygulamasının yüzdesinin %10'dan daha fazla uygulanmasını istemiştir. Müzakerelerde Türkiye, kendine geliştirmekte olan ülkeler tarafında yer alan bir konum belirlemiştir.
- İleri Tarım Müzakereleri kapsamında alınan Çerçeve Antlaşma ise Türkiye'nin bu konuda önerdiği her maddeyi içine almadığı için Türkiye'nin tarımsal yapısında çok fazla değişiklik oluşturmayacaktır.

Tarım Anlaşması'nın amacı tarım ürünlerinin ihracat ve ithalatında serbestleşme sağlamak ve daha adil bir uluslararası tarım ticareti geliştirmektir. Teoride önemli bir adım gibi görünse de gelişmiş ülkelerin serbestleşme konusundaki samimiyetsizlikleri nedeniyle pratikte ne yazık ki çok fazla etkili olamamıştır. Tarım Anlaşması'nın bir adım ötesi olan Çerçeve Kararlar da bekleneni verememiş, geliştirmekte olan ülkelere yeteri kadar ayrıcalık verememiştir. Bu durum Türkiye'de de benzer bir durum seyretmiştir. Türkiye'de, Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması'na uyum sağlamak adına diğer tarım reformlarına bağlı olarak tarımda özelleşmeye gidilmiş, sübvansiyonlar kaldırılmış, sanayileşmenin büyümesine kapılıp tarımı özelleştirme girişimlerinde bulunulmuştur. Türkiye, Tarım Anlaşması'nın önerileri dışında da kendi içerisinde tarımsal serbestleşmeyi sürdürmekte olan ülke konumundadır. Her geliştirmekte olan ülke gibi Türkiye de gelişmiş ülkelerin tarım alanındaki korumacı politikalarından olumsuz yönde etkilenmektedir. Dünya genelinde serbest ticaret koşulları sağlamak adına birçok adım atılmasına karşın, yapısal sorunlarını çözememiş olan geliştirmekte olan ülkeler ve bu statüde olan Türkiye de ticarete devlet desteği halen önemli görülmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Dünya ticaretinde tarım ürünlerinin ithalatının ve ihracatının önemi büyüktür. Ülkeler için çok hassas bir sektör olan tarım sektörü, sürekli korumacı politikalar ile desteklenmektedir. Uygulanan bu korumacı politikalar nedeniyle ülkeler arasında adil bir ticaret yapılamamaktadır. Tarım Anlaşması'nın amacı tarım ürünleri ticaretini adilleştirmek ve serbestleştirmektir. Serbest ticaretin sürdürülebilir olabilmesi için İleri Tarım Müzakereleri gerçekleştirilmiştir. Ancak anlaşmadaki müzakerelerde beklentilerin altında kalmıştır. Beklentilerin karşılanmamasının temel sebebini gelişmiş ülkelerin taahhüt ettiği serbestleşme sözlerini yerine getirmemesi oluşturmaktadır. Diğer yandan, geliştirmekte olan ülkeler için verilen imtiyazlar ise oldukça yetersiz kalmaktadır. İleri Tarım Müzakereleri'nde de alınan kararlar ülkelerin ortak bir noktada bulaşamadıkları için tam olarak sonuçlandırılmamıştır. Müzakerelerde üzerinde karara varılan konularda bile tarım ticareti oldukça etkilenmiştir. Tarım ticaretinin daha adil ve serbest olması için başta gelişmiş ülkeler olmak üzere taahhütlerin yerine getirilmesi önemli görülmektedir. Taahhütlerin yerine getirilmemesi ile serbestleşme hareketleri geliştirmekte olan ülkelere yarardan çok zarar vermektedir. Böylece söz konusu ülkeler ithalata yönelmekte ve bu durum ülkelerin ekonomilerinde dış ticaret açığının artmasına neden olmaktadır. Dış ticaret açığı diğer geliştirmekte olan ülkelerdeki gibi Türkiye'nin de en önemli sorunlarından biridir. Türkiye'nin tarım sektöründe yapısal sorunları olduğu aşikardır. Yaşanan sorunlar için çözüm güçlü reformlardan geçmektedir. Bu reformlar yoğun teknoloji ve Ar-Ge çalışmalarını içermelidir.

Türkiye'nin de içinde bulunduğu gelişmekte olan ülkeler konuyla ilgili çalıştaylar gerçekleştirmeli, uygun politikalar ve çözümler üretmelidir.

KAYNAKÇA

- Ay, A. & Yapar, S. (2005). Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması ve Türkiye. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (13), 57-80.
- Dağdemir, E. (2009). *Küresel Düzenlemeler ve Avrupa Birliği Politikaları Çerçevesinde Dünya Tarım Ürünleri Ticareti ve Gelişmekte Olan Ülkeler*. İstanbul: Beta.
- Demir, Ö.N. (2020). DTÖ Tarım Anlaşması Sonrası Türk Tarımı ve Sorunları. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Doğan, S. (2002). Dünya Tarım Ürünleri Ticaretinin Liberalleşmesine Yönelik Düzenlemelerin Türk Tarımına Yansımaları. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (7).
- Dölekoğlu, T. (2003). Tarımsal Destekleme Politikasında Süreçler ve Üretici Transferleri”, TEPGE yayınları, 3(4), 1-8. <https://docplayer.biz.tr/12440333-T-e-a-e-bakis-dunya-ticaret-orgutu-ileri-tarim-muzakereleri-ve-turkiye-turker-dolekoglu-teae-1-giris.html> (Erişim Tarihi: 08.04.2021).
- DTM (2004). 31 Temmuz 2004 Tarihinde Yayımlanan Genel Konsey Taslak Karar Metnine İlişkin Not. <http://www.dtm.gov.tr/anl/DTO/TEMMUZ-2004.htm>. (Erişim Tarihi: 01.04.2021).
- Fotourehchi, Z., & Şahinöz, A. (2016). Dtö Doha Müzakereleri ve Tarım Politikalarında Yeni Yönelimler. *Itobiad: Journal of the Human & Social Science Researches*, 5(7), 2017-2040.
- Karaca, A. (2002). Pamuk, Tekstil ve Konfeksiyon Sektörlerine İlişkin Düzenlemeleri İçeren Uluslararası Anlaşmalar: Dünya Ticaret Örgütü Tekstil ve Giyim Anlaşması, Tarım Anlaşması. <http://www.aeri.org.tr/Pamuksempozyumu2002/Word/ayhan%20karaca.doc>. (Erişim Tarihi: 02.04.2021).
- Karamustafaoğlu, M. & Tomur, K. (2009). Avrupa Birliği'nde Devlet Yardımları ve De Minimis. *Rekabet Derneği Rekabet Forumu Dergisi*, 50.
- Özalp, B. & Ören, M. N. (2014). Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması Çerçevesinde İleri Tarım Müzakerelerindeki Gelişmeler ve Türkiye Tarımı Üzerine Etkileri. *Turkish Journal Of Agricultural Economics*, 20(1), 29-39.
- Özdemir, E. (2018). Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması ve Müzakerelerinin Tarım Ürünleri Dış Ticaretine Etkisi-Türkiye Örneği. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Enstitüsü, İstanbul.
- Özkaya, T., Günaydın, G., Bozoğlu, M., Olhan, E. & Sayın, C. (2010). Tarım politikaları ve tarımsal yapıdaki değişimler. *Türkiye Ziraat Mühendisliği VII. Teknik Kongresi*, 11-15.
- Öztürk, Ş., Nas, F. & İçöz, E. (2008). 24 Ocak Kararları, Neo-Liberal Politikalar ve Türkiye Tarımı. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(2), 15-32.
- Parıltı, H. (2015). Çok Taraflı Ticaret Sistemi ve Ticaret Politikaları: İthalatta Koruma Kolay Bir İş Mi? *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 65(2), 100-160.
- Sakarya, O. (2003). DTÖ Tarım Anlaşması ve Anlaşma Sonrasında Türkiye'nin İzlediği Müzakere Pozisyonu. <http://www.dtm.gov.tr/ead/DTDERGI/nisan2003/dto.htm>. (Erişim Tarihi: 02.04.2021).
- T.C. Ticaret Bakanlığı (2021). Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ). <https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/cok-taraflı-ve-bolgesel-iliskiler/cok-taraflı-iliskiler/dunya-ticaret-orgutu-dto> (Erişim Tarihi: 05.05.2021).
- Turan, G. G. (1980). *Uluslararası Para Sistemi, Dünü ve Bugünü*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Türkoğlu, E. (2015). Küreselleşme ve Tarım Sektörü: Türkiye Örneği. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

WTO (1995). Agreement on Agriculture. http://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/14-ag.doc (Erişim Tarihi: 02.04.2021).

Yayla, A. (2003). Cancun'un Sevindirici Sonucu. *Piyasa Dergisi*, 8, 161-164.